

«ՔԱՐՔԻԽԱ ԾԽՈՎՐԵՔԱ»-Ն
ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Քարքիխ ցխովրեքա»-ն («Վրաց պատմություն») ուշագրավ տեղեկություններ ունի մ.թ.ա. 3-րդ դարում ապրած Արշակ անունով Հայոց թագավորի մասին: Այնտեղ այս Արշակը համարվում է Վրաց թագավորության (Վիրք, Քարքիխ, Իբերիա) հիմնադիր Փառնավազից հետո գահակալած 4-րդ թագավորի՝ Փառնաջոմի ժամանակակիցը: Վերջինիցս դժգոհ վրաց էրիսթավները (մեծամեծներ, նախարարներ) որոշել էին նրան գահընկեց անել: Նրանց պատվիրակը, գալով Հայաստան, Հայոց Արշակ թագավորին ասում է. «Տու՛ր մեզ քո որդի Արշակին, որի հետ ամուսնացած կինը մեր թագավորների Փառնավազյան տոհմից է: Տու՛ր մեզ օգնության քո զորքը, և մենք կստիպենք, որ Քարքիխում նոր հավատ մտցրած Փառնաջոմը փախուստի դիմի: Թո՛ղ մեր թագավորը լինի քո Արշակ որդին, իսկ մեր թագուհին՝ նրա կինը, մեր թագավորների դուստրը»:¹ Այստեղ և հաջորդ շարադրանքում Հայոց թագավորի անունը չի հիշատակվում, բայց նախորդ՝ Վրաց Սիրվան թագավորին վերաբերող գլխում կարդում ենք. «Նրա օրոք ավարտվեց Բարեղունում Անտիոքոսի թագավորումը: Այդ նույն ժամանակ Հայաստանում թագավորեց մի այր, որի անունը Արշակ էր: Համաձայնության եկավ Սիրվանը Արշակի հետ և (կնության) տվեց իր դստերը Արշակի որդուն՝ (նույնպես կոչված) Արշակ»:²

Այս վկայությունից պարզվում է ինչպես Հայոց թագավորի անունը, այնպես էլ նրա իշխած մոտավոր ժամանակաշրջանը: Արշակ անունով այս Հայոց թագավորը, ըստ «Քարքիխ ցխովրեքա»-ի, գահ էր բարձրացել Սելևկյան Անտիոքոս անունով թագավորի և Վրաց երրորդ թագավոր Սիրվանի օրոք: Քանի որ վերջինս Վրաց թագավորության հիմնադիր Փառնավազից հետո երրորդն էր, չէր կարող լինել Անտիոքոս 1-ինի ժամանակակիցը: Անտիոքոս 1-ինը (մ.թ.ա. 280-261թթ.) ժամանակակիցն էր Փառնավազի:³ Վրաց երրորդ թագավորը չէր կարող ժամանակակիցը լինել նաև ավելի ուշ ապրած Անտիոքոս 3-րդի (մ.թ.ա. 223-187թթ.), բայց կարող էր ժամանակակիցը լինել Անտիոքոս 2-րդի (մ.թ.ա. 261-246թթ.): Ուրեմն, Վրաց երրորդ թագավոր Սիրվանի և Անտիոքոսի (Անտիոքոս 2-րդի) ժամանակակից Հայոց Արշակ թագավորը գահակալել սկսել է այդ նույն տարիներին: Այդ տարիները մասամբ զուգադիպում են Մեծ Հայքի Երվանդ Վերջին թագավորին (մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներ)⁴ նախորդած Հայոց այն թագավորի գահատարիներին, ով, Անանուն պատմիչի (Մեբեոս) քերած հայոց արքայացանկում լինելով Երվանդ Վերջինի նախորդը, նույնպես Արշակ է կոչվում:

Պատմագիտության համար մեծ արժեք ներկայացնող այդ արքայացանկում պատմական Արտաշես 1-ինի (մ.թ.ա. 189-160թթ.) և նրա երկու նախորդների՝ Երվանդ Վերջինի և Արշակի գահատարիներն ունեն հետևյալ տեսքը. «...Արշակ որդի Արշարի՝ ամս ԼԷ: Ապա Երուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ: Ապա Արտաշես եղբայր նորին՝ ամս՝ ԾԲ»:⁵ Երվանդ Վերջինը սպանվել է Սելևկյանների աջակցությունն ստացած գահի հավակնորդ և իր ազգական (ըստ Անանունի՝ եղբայր) Արտաշեսի կողմից մ.թ.ա. 201թ.: Ուրեմն, Երվանդ Վերջինը գահակալել է մ.թ.ա. 222-201թթ.՝ 21 տարի («ամս ԻԱ»), իսկ նրա նախորդ Արշակը՝ մ.թ.ա. 259-222թթ.՝ 37 տարի («ամս ԼԷ»):

ՀՄՍՀ ԳԱ հրատարակության «ՀԺՊ» 1-ին հատորում (Եր., 1971) անգամ նշված չէ, թե ով է եղել Երվանդ Վերջինին նախորդած Հայոց թագավորը: Հայաստանի անկախությունը վերականգնած Օրոնտես-Երվանդից (մ.թ.ա. 4-րդ դարի երկրորդ կես) հետո

¹ *Кармлис цховреба. История Грузии (այսուհետև՝ КИ),* Тб., 2008, стр. 26-27.

² *КИ, стр. 26.*

³ *Н. Л о о у р и, Возникновение древнеиберийского (картлийского) государства, "Проблемы античной культуры",* Тб., 1975, стр. 487.

⁴ «Հայ ժողովրդի պատմություն» (այսուհետև՝ ՀԺՊ), ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 1, Եր., 1971, էջ 514:

⁵ *Մեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Եր., 1939, գլ. Բ, էջ 10-11:*

այնտեղ նշված է հետևյալը. «Ըստ Անտիոքոս 1-ինի Նենրոթ-դադի արձանագրությունների, մ.թ.ա. IV դարի երկրորդ կեսին թագավորած Երվանդից հետո իշխել է «-անես» վերջավորությամբ անուն կրող մի թագավոր, որի կառավարման տարիները համընկնում են հավանաբար մ.թ.ա. III դարի առաջին տասնամյակներին»:⁶ 260-250-ական թթ. տեղի ունեցած դեպքերի առնչությամբ կարդում ենք. «Այս դեպքերի մասնակից Հայաստանի թագավորի անունը հիշատակված չէ: Այն չի պահպանվել նաև Կոմմագենեի արձանագրություններում»:⁷

Ինչպես տեսնում ենք, Երվանդ Վերջինի գահակալմանը նախորդած տարիներին իշխած Հայոց թագավորի անունը (գահակալած մ.թ.ա. 250-ական-220-ական թթ. միջև) բաց է թողնված՝ իր գործունեության հետ միասին: Այդ տարիների առթիվ էլ կարդում ենք. «Հաջորդ, 3-րդ դարի կեսին, հավանաբար, էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Ատրպատականի քաղաքական էքսպանսիայի համար, որի ընթացքում Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններում կարող էր հաստատված լինել Ատրպատականի գերիշխանությունը»:⁸ Այսինքն՝ Հայաստանի արևելյան «որոշ» շրջաններում Ատրպատականի գերիշխանության հաստատումը համարվում է տեղի ունեցած հենց այն ժամանակ, երբ Մեծ Հայքում թագավորել է վերոհիշյալ Արշակը: Դա կարող էր տեղի ունենալ միայն մի դեպքում, եթե Մեծ Հայքը այնքան թույլ է եղել, որ ի վիճակի չի եղել դիմագրավելու Ատրպատականի զավթողական քաղաքականությանը: Բայց «Քարթլիս ցխովրեբա»-ին հասած տեղեկությունները ճիշտ հակառակ պատկերն են ի ցույց հանում: Ինչպես վերևում տեսանք, վրաց մեծամեծները Փառնաջումին տապալելու և նրա փոխարեն Հայոց թագավորի որդուն իրենց թագավոր կարգելու խնդրանքով դիմել էին հենց այդ տարիներին թագավորած Արշակին: Վերջինս նրանցից պատանդներ վերցնելուց հետո շարժվեց պարսիկների (հավանաբար, ատրպատականցիների) օգնությանը դիմած և ստացած Փառնաջումի դեմ: Սրա գլխավորած միացյալ բանակը «պարտություն կրեց: Փառնաջումը սպանվեց, իսկ նրա զորքը ոչնչացվեց: Փառնաջումի որդուն՝ միամյա Միրվանին, վերցրեց իր դայակը և փախավ Պարսկաստան: Հայոց թագավորը վրացիներին թագավոր կարգեց իր որդի Արշակին»:⁹ Այսպիսի տողերով է ավարտվում Հայոց Արշակ թագավորի մասին «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հաղորդումը:

«Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հիշյալ հաղորդումները համարվում են արժանահավատ: «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա»-ի 1-ին հատորում (Եր., 1981) կարդում ենք. «Փառնաջում Փառնավազյանի սպանությունից հետո, ըստ վրացական ավանդական պատմության, Քարթլիի գահին է բազմում Հայոց Արշակ թագավորի (գուցե Արտաշէ՞ս) Արշակ անվանյալ որդին, որից էլ սերում են վրաց Արշակունիանները»:¹⁰ Գրեթե մույնափաի վերաբերմունք են ցուցաբերել «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հիշյալ հաղորդման նկատմամբ նաև «Հին աշխարհի պատմության» ակադեմիական մոսկովյան հրատարակության 1-ին հատորի համապատասխան բաժնի հեղինակները: Նրանք գրում են. «Վիրքում սպանվեց Փառնաջումը՝ Փառնավազի սերնդից, և գահ բարձրացվեց հայոց արքայազնը»:¹¹ Հայաստանի հաշվին Ատրպատականի ընդարձակման տեսակետի կողմնակիցները հիմք են ընդունել Պոլիբիոսի մի կասկածելի հաղորդումը:¹² Ըստ դրա՝ «(Անտիոքոս 3-րդի) զորքերը անցան Չագրոս լեռները և ներս խուժեցին Արտաբազանեսի երկիրը, որը սահմանակից է (Սելևկյան) Մեդիային և բաժանվում է սրանից միջակա լեռներով: Նրա որոշ մասերը, որոնք գտնվում են Փասիսից վերև, իշխում

⁶ Մեքենսի եպիսկոպոսի Պատմություն, էջ 511:

⁷ Նույն տեղում, էջ 512:

⁸ Նույն տեղում, էջ 513:

⁹ KII, ստր. 27.

¹⁰ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (այսուհետև՝ ՀԺՊԶ), հ. 1, Եր., 1981, էջ 216, ծան. 2:

¹¹ «История древнего мира. Расцвет древних обществ», М., 1989, стр. 390.

¹² Նույն տեղում, էջ 388:

են Պոնտոսի վրա և երկիրը հասնում է մինչև Վրկանի ծովը»:¹³ Վկայության *Փասիս* անունը բյուրիմացությունների տեղիք է տվել: Խոսքը Արևմտյան Վրաստանի գլխավոր գետի՝ Ռիոնի մասին է: *Փասիս* անվան առաջացրած բյուրիմացության առթիվ Հ.Մանանդյանը նշում է, որ «Սելևկյան շրջանի հունա-հռոմեական հին հեղինակները սխալ ու խառնաշփոթ գաղափար են ունեցել Անդրկովկասի աշխարհագրական քարտեզի մասին»¹⁴, ուստի, առանձին հայագետներ (Գուտշմիդ, Մարկվարտ, Խալաթյանց, Սանտալճյան) Պոլիբիոսի վերոբերյալ հաղորդման մեջ «հասկանալով Փասիս գետի տակ Արաքս գետը՝ կարծում են, բնականաբար, որ Արտաքազանեսը տիրած է եղել նաև Արարատյան դաշտին ու միջին և վերին Արաքսի հովիտներին», այնինչ «Հին Այրարատը և Արմավիրը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել են երրորդ դարի երկրորդ կեսում (մեր թվ. առաջ) ո՛չ թե Արտաքազանի իշխան Արտաքազանեսի, այլ Երվանդյանների իշխանության տակ»:¹⁵

Ընդունելով հանդերձ, որ Փառնաջոմի սպանվելուց հետո Վիրքում գահ էր բարձրացել Հայոց թագավորի որդին, վերոհիշյալ «Հին աշխարհի պատմության» 1-ին հատորի համապատասխան մասի հեղինակները դրանք նկարագրող տողերը անմիջապես շարունակում են հետևյալ կերպ. «Այնուհետև Արտաշեսը իր տիրապետությունը տարածեց նաև արևմուտք՝ Փոքր Հայքի հաշվին, և հարավ, որտեղ նա ընդհարվեց Սելևկյանների հետ»:¹⁶ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս բյուրիմացություն կա: Արշակի՝ Երվանդ Վերջինի նախորդ Հայոց թագավորի գործունեությունը (Փառնաջոմին հաղթելը և իր որդուն Վրաց թագավոր հաստատելը) համարվել է Երվանդ Վերջինին հաջորդած Մեծ Հայքի թագավորի՝ Արտաշես 1-ինի գործունեության ավելի վաղ դրվագը: Արտաշես 1-ինի վերագրվումները և նվաճումները վերաբերում են մ.թ.ա. 190թ. հաջորդած ժամանակաշրջանին, իսկ Փառնաջոմի պարտությունը, սպանությունը և նրա փոխարեն Վիրքում Հայոց թագավորի որդու գահ բարձրանալը տեղի են ունեցել դրանցից առնվազն կես դար առաջ: Ի դեպ, «Քարթլիս ցխովրեբա»-ն այս Արշակին հստակ կերպով տարբերում է Արտաշես 1-ինից: Վերջինիս կոչելով *Արտաշան*՝ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ն նրան համարում է Իարվանդի եղբայրը (ասել է թե՛ ազգականը), իսկ նրանց երկուսի թագավորած տարիները դնում է Փառնաջոմի և Արշակի ժամանակաշրջանից բավականին ուշ ժամանակներում:¹⁷

«Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հաղորդումների և Անանուն պատմիչի բերած Հայոց արքայացանկի տվյալների անտեսումը հանգեցրել է նրան, որ «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության 1-ին հատորի «Ժամանակագրության» մեջ Արշակ թագավորի անունը առհասարակ բացակայում է: Հայաստանի անկախությունը վերականգնած Հայաստանի նախկին սատրապ Օրոնտես-Երվանդից հետո՝ մինչև Երվանդ Վերջին, Մեծ Հայքի ոչ մի թագավոր այնտեղ հիշատակված չէ:¹⁸ Վաղուց է նկատված, որ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի բերած Վրաց «արքայացանկերը լի են մեծ խառնաշփոթություններով: Մ.թ.ա. IV-III դդ. համար այնտեղ նշված թագավորների մեծագույն մասը կիսաառասպելական կամ մտացածին անձնավորություններ են»:¹⁹ Այսուհանդերձ, Փառնավազի ու նրա արյունակից հաջորդների պատմականությունը հաստատված է համարվում: Թեպետև «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում Վրաց պետության հիմնադիր Փառնավազը համարվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակակիցը, այսուհանդերձ վրացի պատմաբան Ն.Լոմոնոսի գրում է. «Չնայած որոշ լեգենդար մանրամասներին (օրինակ՝

¹³ Polyb. V, 55.

¹⁴ Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, Եր., 1944, էջ 106:*

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 105, 107:

¹⁶ «История древнего мира», стр. 390.

¹⁷ Լ. Մելիքիսեան, *Վրաց արքայությունը Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 1, Եր., 1934, էջ 155: ՀԺՊԶ, հ. 1, էջ 211-212:*

¹⁸ ՀԺՊ, հ. 1, էջ 922:

¹⁹ ՀԺՊԶ, էջ 216, ծան. 1:

Ալեքսանդրի արշավանքը Քարթլի)՝ այդ վկայությունները պարունակում են մի շարք կոնկրետ ցուցումներ իր՝ Փառնավազի գործունեության մասին, նրա փոխհարաբերությունների մասին դիադոնոսների (Անտիոքոս 1-ին, Լիսիմաքոս) հետ և այնքան ճիշտ են արտացոլում ընդհանուր պատմական վիճակը, որ հազիվ թե այդ ամբողջ պատմվածը կարելի է համարել լեգենդ:²⁰ Նման կարծիքներ ավելի վաղ արտահայտել էին նաև Գ.Մելիքիշվիլին,²¹ Ա.Բոլտունովան²² և ուրիշներ:²³ Այս նույնը վերաբերում է նաև Փառնաջոմ-Արշակ հակամարտությանը և հայ արքայազնի Վիրքում գահակալելուն:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Մեծ Հայքի գահին Երվանդ Վերջինին նախորդել է մի թագավոր, որը Անանուն պատմիչի երկում և «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում հիշատակված է *Արշակ* անունով: Կարծում ենք, թե Հայոց այս թագավորը հայտնի է եղել նաև հունագիր աղբյուրներին: Ս.Կրկյաշարյանի ուշադրությունը գրավել է Պոլիեմոսի հաղորդումը Սելևկյան Անտիոքոս Հիերաքսի մասին, որը, ապաստամբելով իր գահակալ եղբոր Սելևկոս 2-րդի (մ.թ.ա. 247-227թթ.) դեմ, պարտվել ու ապաստան էր գտել Հայաստանում:²⁴ Այս առթիվ նա գրում է. «Անտիոքոս Հիերաքսը... Միջագետքի վրայով փախչում է Արմենիա, ապաստանելով Արսաբեսի (Ἀρσάβης = Արշա՞մ կամ Արշա՞կ) մոտ»:²⁵ Եթե Ս.Կրկյաշարյանի դիտողությունն ընդունենք առանց հարցականների, ապա ամեն ինչ կրնկնի իր տեղը՝ Անանուն պատմիչի երկում և «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում հիշատակված Հայոց Արշակ թագավորը Պոլիեմոսի հիշատակած Հայաստանի (Արմենիա) Արսաբես (Արսամես) թագավորն է: Ի նկատի առնենք նաև, որ, եթե նա փոքրիկ Ծովքի (թեկուզև Ծովք-Կոմագենեի) թագավորը լիներ, չէր համարձակվի ապաստան տալ սելևկյան թագավորի փախստական եղբորը: Դրա համար նա պետք է լիներ գահակալն Առաջավոր Ասիայի ուժեղ թագավորություններից մեկի: Արսաբես/Արշամի թագավորությունը Ծովքը կամ Ծովք-Կոմագենեն լինել չէր կարող նաև հետևյալ պատճառով: Այն *Արմենիա*, այսինքն՝ Հայաստան է կոչվում, իսկ անտիկ շրջանի հեղինակները հետագայում ստեղծված Ծովքի առանձին թագավորությունը ոչ թե *Արմենիա*, այլ *Սոփենե/Սոֆենե*, այսինքն՝ *Ծովք* են կոչում: Ճիշտ է, անտիկ շրջանի հեղինակների երկերում *Արմենիա* տերմինի կիրառման մեջ որոշ շփոթ նկատվում է, սակայն միայն այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում է Մեծ ու Փոքր Հայքերին, բայց երբեք սրանցից որևէ մեկին ու Ծովքին: Նույնը պետք է ասել նաև Կոմագենեի վերաբերյալ:

Մեծ Հայքի *Արշամ* անունով թագավորի երբեմնի գոյության մասին է խոսում նաև Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Արշամունիք գավառի (ըստ «Աշխարհացոյց»-ի) անունը: Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ այն մշտապես Մեծ Հայքին է պատկանել: Անտրամաբանական կլիներ մտածելը, թե Մեծ Հայքի Տավրուբերան (Տուրուբերան) աշխարհի այս գավառը,²⁶ որը ներառում է Բյուրակն (Բինգյոլ) գետի հովիտը և Գինեկ գետի ակունքների շրջանը,²⁷ երբեմն մասն է կազմել Ծովք-Կոմագենեի թագավորության: Ուրեմն, անկասկած, Արշամունիք կոչված գավառը կրում է ոչ թե Ծովք-Կոմագենեի, այլ Մեծ Հայքի Արշամ թագավորի անունը:

Կ.Թումանովը և Դ.Լենգը այս Արշամին (Արսամես) համարում են ոչ թե փոքր Ծովքի (կամ Ծովք-Կոմագենեի), այլ Հայաստանի թագավոր՝ իշխած մ.թ.ա. 260-228թթ.

²⁰ Н. Ломоурри, *Աշխ.*, էջ 487-488:

²¹ Г. Меликишвили, *История древней Грузии*, Тб., 1959, стр. 266-271, 276-283.

²² А. Болтунова, *Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии*, «Вестник древней истории», 1956, N 2, стр. 28-43.

²³ «Всемирная история», т. II, М., 1956, стр. 156-157; «История древнего мира», т. II, стр. 385.

²⁴ Polyaeus, IV, 16.

²⁵ Մ. Կրկյաշարյան, *Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ.IVդդ.)*, Եր., 2005, էջ 71:

²⁶ Մ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Եր., 1963, էջ 107:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 40:

միջև:²⁸ Կ.Թումանովը հենց նրան է վերագրում Արշամաշատի և Արասմեայի կառուցումը, որոնցից առաջինը հետագայում է դարձել ավելի ուշ առաջացած Ծովքի հայկական փոքր թագավորության մայրաքաղաք:²⁹ Կասկած լինել չի կարող, որ այս Արշամը Անանուն պատմիչի երկում և «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում հիշատակված Հայոց Արշակ թագավորն է: Ի դեպ, *Արշակ* անունը փառաբանական-նվագական ձևն է դեռևս Աքեմենյան տոհմում կիրառված *Արշամա* անվան, ճիշտ այնպես, ինչպես *Սպիտակ-ը՝ Սպիտամա* անվան:³⁰ Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ Արշամ թագավորին վերագրվող երեք հայտնի դրամներից Վիեննայի Մյուխրայան միաբանության թանգարանում պահվողի մակագրության արքայանունը կարդացվում է ոչ թե APΣAMΟΥ (այսինքն՝ *Արշամի*), այլ APΣAKΟΥ (այսինքն՝ *Արշակի*):³¹

Դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ դարի կեսին, այսինքն՝ պարթև Արշակունի արքայատոհմի Հայաստանում հաստատվելուց (մ.թ. 1-ին դ. կես) շուրջ երեք հարյուրամյակ առաջ, *Արշակ* անվան հայերի մեջ գործածվելը չպետք է մեզ զարմացնի: Բանն այն է, որ Աքեմենյան աշխարհակալության զահը բարձրանալուց առաջ արքայից արքա Արտաքսերքսես 2-րդը (մ.թ.ա. 404-359թթ.) *Արշակ* էր կոչվում:³² Իսկ սրա Հռոդոզունն դստեր անուսինը Հայաստանի սատրապ Երվանդունի Օրոնտաս-Երվանդն էր:³³ Հայաստանի այս սատրապի և նրա արքայադուստր կնոջ³⁴ որդիները՝ Արտաքսերքսես 2-րդի թոռները (իրենց սերունդներով), կարող էին կրել իրենց մորական պապի ինչպես *Արտաշես* (հունաձև՝ *Արտաքսերքսես*, հին պարսկերեն՝ *Արտախշասա*) գահանունը, որն ավելի ուշ հանդիպում է Երվանդունիներին ազգակից Արտաշիսյան արքայատոհմում, այնպես էլ նրա *Արշակ* անձնանունը:

Արշակ-Արշամի հյուսիսում ունեցած հաջողությունները պայմանավորված էին ոչ միայն Հայաստանի անկախացումից հետո իր նախորդ թագավորների ձեռք բերած հաջողություններով, այլև այն հանգամանքով, որ Հայաստանի գլխավոր թշնամին՝ Մելիկյան պետությունը, ի գործու չէր միջամտելու ընթացող գործընթացներին: Թեպետև Մելիկոս 2-րդի (մ.թ.ա. 247-226թթ.) և պարթևների առաջին բախումներն ընթացել էին հոգուտ նրա, բայց պարթևական նորընծա թագավոր Տրդատ 1-ինին (Արշակ 2-րդ) ի վերջո հաջողվել էր պարտության մատնել սելևկյան բանակը:³⁵ Մելիկոս 2-րդը ստիպված էր եղել ձեռնուցանայն վերադառնալ և այս անգամ երկարատև պայքար սկսել իր ապստամբ եղբորը պաշտպանող փոքրասիական թագավորությունների և գալատների դեմ: Նրա հաջորդ Մելիկոս 3-րդ Սոտերը (մ.թ.ա. 226-223թթ.) հիվանդոտ և թուլամորթ մարդ էր և որևէ վճռական քայլ չէր ձեռնարկել սելևկյանների թուլացած դիրքերը ամրապնդելու ուղղությամբ:

Ահա այսպիսի բարենպաստ արտաքին պայմաններում էր մ.թ.ա. 3-րդ դարի 40-20-ական թվականներին շարունակել իր գործունեությունը Հայոց Արշամ թագավորը: Թե նա իրեն որքան անկախ և արտաքին վտանգից որքան ապահով էր զգում, ցույց են տա-

²⁸ Կ. Թումանով, *Հայաստանի Որոնդեանները*, «Հանդես ամսօրեայ», 1967, թիվ 1-3: Դ.Լեն, Армяне. Народ-созидатель, М., 2005, стр. 139.

²⁹ Կ. Թումանով, *նշվ. աշխ.*, էջ 80-81:

³⁰ E. Herzfeld, *Zoroaster and his World*, Princeton, 1947, p. 64-66.

³¹ Խ. Մուշեղյան, *Գրամական շրջանառությունը Հայաստանում* (մ.թ.ա. Vդ.-մ.թ. XIVդ.), Եր., 1983, էջ 38-39: Լ. Պետրոսյան, *Արշամ անունով թագավորների վերաբերյալ որոշ մանրամասներ*, ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական մտաշրջանի նյութեր (նվիրվում է Գյումրու Մ.Նալբանդյանի անվան ինստիտուտի հիմնադրման 75-ամյակին), Գյումրի, 2009, էջ 110:

³² М. Данилович, *Политическая история Ахеменидской державы*, М., 1985, стр. 206-207, 275 пр. 71.

³³ Շ. Էլ չի բեկյան, *Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջ*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, թիվ 2, էջ 112:

³⁴ *Anabasis*, II, IV, 8; III, IV, 13.

³⁵ А. Бокканин, *Парфия и Рим*, М., 1960, стр. 187.

լիս նրա թողարկած դրամները, ծավալած շինարարական աշխատանքները և սելևկյան թագավորի ապստամբ եղբորը՝ Անտիոքոս Հիերասիսին ապաստան տալու իրողությունը: Արտաքին այդ բարենպաստ պայմաններում Արշակ-Արշան Հայոց թագավորը ձեռնամուխ էր եղել նաև Հայաստանի գերիշխանությունը հարևան Վիրքի նկատմամբ ամրապնդելու գործին: Մի գործ, որն, ըստ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի, նա իրագործել էր լավագույնս՝ վրաց զահին հաստատելով իր որդուն:

“КАРТЛИС ЦХОВРЕБА” О ЦАРЕ АРМЕНИИ АРШАКЕ

____ *Резюме* _____

____ *Л. Петросян* _____

Согласно анонимному автору (Себеос), до Ерванда Последного (222-201гг. до н.э.) в Армении царствовал Аршак. Он идентичен с царем Армении Аршаком в “Картлис Цховреба” (История Грузии). Именно он победил царя Картли (Иберия, Грузия) Парнаджома и на картлийский престол посадил своего сына. По анонимному автору, Аршак царствовал 37 лет, т.е. 259-222гг. до н.э., а по “Картлис цховреба”, он современник также иберийского царя Мирвана и Селевкида Антиоха (Антиох II, 261-246гг. до н.э.). Значит, историческим прототипом этих Аршаков послужил царь Армении (а не маленькой Софены) Аршам, который правил в середине IVв. до н.э. Он упоминается как в надписи одной из плит святилища Ервандидов на горе Немрут (в греч. форме *Арсамес*/арм. *Аршам*), так и на монетах (в греч. формах род подеж. *Арсамой* и *Арсакой*, т.е. Аршама и Аршака). При Аршак-Аршаме (греч. *Арсабес*) нашел себе убежище в Армении мятежный брат селевкидского царя Селевка II (246-226 гг. до н.э.) Антиох Иеракс. Предполагается, что имя *Аршак* является ласкательной формой *Аршам*-а (ср. *Спитак* и *Спитама*).